

DANIELLE GOUREVITCH

ΕΡΗΕ, Παρίσι

1. ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

Το 1855 ο δρ Charles Victor Daremberg ήταν τριανταοκτώ ετών· γόνος οικογένειας για την οποία δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία, ιστορικός της ιατρικής με σχετική φήμη, εργαζόταν εκείνη την εποχή ως βιβλιοθηκάριος στη Bibliothèque Mazarine.¹ Είχε ήδη δημοσιεύσει² μια πολύ ασυνήθιστη διδακτορική διατριβή στην ιατρική: «Exposition des connaissances de Galien sur l' anatomie, la physiologie et la pathologie du système nerveux», την οποία είχε υποστηρίξει στις 20 Αυγούστου 1841 ενώπιον των καθηγητών του παρισινού Τμήματος Ιατρικής. Δίδαξε ιστορία της ιατρικής στο Collège de France, και άρχισε τις πολυάριθμες εκδόσεις και μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων ιατρών με τον Ιπποκράτη (1845) και τον πρώτο τόμο του Ορειβασίου. Τα έτη 1849-1850 είχε επισκεφθεί την Ιταλία μαζί με τον Ernest Renan, αναζητώντας ιατρικά χειρόγραφα,³ και η επίσκεψη αυτή επρόκειτο να έχει απροσδόκητες συνέπειες.

Ο Louis Hachette, γεννημένος το 1800, υπήρξε μαθητής στο Collège Louis-le-Grand, όπου έγινε φίλος ενός πολύ άσχημου παιδιού, του Émile Littré (1801-1881). Έπειτα φοίτησε στην École normale supérieure (1819), όπου είχε εισαχθεί τρίτος ενώ ο Louis Quicherat (1799-1884)⁴ πέμπτος. Αλλά το 1822, ο Frayssinous, ο «grand maître de l' Université», αποφάσισε να κλείσει τη Σχολή για πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους. Κατά συνέπεια, ο Louis Hachette δεν επρόκειτο να γίνει καθηγητής αλλά εκδότης, ένας από τους επιφανέστερους στο Παρίσι, με γραφεία αρχικά στην οδό Pierre-Sarrazin και αργότερα στη λεωφόρο Saint-Germain.⁵ Διατηρώντας επαφή με τους πρώην συμμαθητές του, ο Hachette αποφάσισε να εκδώσει μαζί με τον Quicherat, ένα *Dictionnaire latin-français*

¹ Ο Monselet (1824-1888) τον περιγράφει ως έναν γοητευτικό άνδρα (Monselet 1859, 155).

² Τα περισσότερα δημοσιεύματά του μπορεί κανείς να τα διαβάσει στην ιστοσελίδα του BIUM, στο Παρίσι, με δική μου εισαγωγή. Βλ. <http://www.uv.es/~bertomeu/orfila/papers/>

³ Βλ. για παράδειγμα Daremberg 1853. Πρβλ. Gourevitch 1990, 232-242 και Gourevitch 1994α.

⁴ Επρόκειτο να γίνει ο μέντορας του Saglio όσον αφορά την αρχαιολογία.

⁵ Πρβλ. Mistler 1964.

rédigé sur un nouveau plan, où sont coordonnés, revises et complétés les travaux de Robert Estienne, de Gessner, de Scheller, de Forcellini et de Freund, 1846, το οποίο θα έκανε τελικά πενήντα εκδόσεις· και μαζί με τον Littré το περίφημο *Dictionnaire de la langue française*, για το οποίο το πρώτο συμβόλαιο υπογράφηκε στις 23 Απριλίου 1841 και το πρώτο τεύχος τυπώθηκε το 1863, ενώ ο τέταρτος τόμος δεν κυκλοφόρησε παρά μόνο το 1874, μετά τον οποίο δημοσιεύτηκε ένα συμπλήρωμα, το 1877.

Το 1850 ο Hachette και ο Daremberg είχαν ήδη γνωριστεί. Και όταν ο δεύτερος επέστρεψε στο Παρίσι από την Ιταλία, συνειδητοποίησε ότι οι γνώσεις του γύρω από τον αρχαίο πολιτισμό δεν ήταν πολύ καλές, και το ίδιο ίσχυε και για τους συγχρόνους του. Διαπίστωσε ότι δεν υπήρχε ένα αξιόλογο γαλλικό λεξικό σε αυτόν τον τομέα και έτσι αποφάσισε να ετοιμάσει ένα αυτός. Ο Hachette συμφώνησε με τον πρόταση του Daremberg και στις 25 Ιουλίου 1855 υπογράφηκε ένα πρώτο συμβόλαιο,⁶ για ένα *Dictionnaire universel des antiquités orientales, grecque, latine et du moyen âge*, το οποίο θα γραφόταν από τον Daremberg με συνεργάτες που θα μπορούσε ελεύθερα να επιλέξει μεταξύ συγγραφέων και ερευνητών που ήταν ήδη γνωστοί για τις μελέτες τους. Το λεξικό σχεδιάστηκε ως ένας τόμος μεγάλου σχήματος αποτελούμενος από εκατόν είκοσι δεκαεξασέλιδα, με τετρακόσιες εικόνες· άμεσο πρότυπό του ήταν το *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* του Bouillet (αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι το λεξικό του Bouillet δεν ήταν εικονογραφημένο). Ο Daremberg είχε στη διάθεσή του τέσσερα χρόνια για να τελειώσει το έργο, πράγμα που σήμαινε ότι ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει το χειρόγραφο τον Σεπτέμβριο του 1859, οπότε θα αποστέλλόταν κατευθείαν στο τυπογραφείο και το βιβλίο θα έφτανε στην αγορά πριν το τέλος του 1860. Το σχέδιο περιλάμβανε: 1) Θρησκεία, δίκαιο και θεσμούς, 2) Ήθη και έθιμα, 3) Νεκρές και ζωντανές γλώσσες, 4) Τέχνη και τεχνολογία, και 5) Μνημεία.

Αυτό δεν ήταν παρά ένα δοκιμαστικό πρόγραμμα και αποδείχτηκε ότι δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Ο Daremberg (που απεβίωσε το 1872) και ο Hachette (που απεβίωσε το 1864) θα συναντούσαν μεγάλες δυσκολίες σε αυτό το εγχείρημα και κανείς από τους δύο δεν θα έβλεπε ούτε μια τυπωμένη σελίδα του βιβλίου.

2. Η ΜΑΚΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ

Ο Hachette ήταν πολύ πρόθυμος να εκδίδει βιβλία χρήσιμα και υψηλής ποιότητας και ήταν διατεθειμένος ακόμη και να χάνει ενίοτε χρήματα, όχι όμως υπερβολικά ποσά. Είναι σαφές ότι ο Daremberg ανέλαβε το

---

⁶ Βλ. αρχείο του εκδοτικού οίκου Hachette.

εγχείρημα με μεγάλη ζέση. Η βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Παρισιού έχει στην κατοχή της έναν μεγάλο κατάλογο (Χφο 150) που κατατέθηκε στη Σορβόνη από τον Léon Renier (1809-1885), έναν διάσημο επιγραφολόγο και διευθυντή της βιβλιοθήκης, την εποχή της δωρεάς του χειρογράφου. Σε αυτό το σημειωματάριο υπάρχουν: 1) ένα σχέδιασμα ενός ενημερωτικού φυλλαδίου για το λεξικό (I-VII), που φέρει την ημερομηνία 11 Ιανουαρίου 1857, και το οποίο έγραψε προσεκτικά και καθαρά ο ίδιος ο Daremberg, παρότι ο γραφικός του χαρακτήρας γενικά είναι απαίσιος, 2) ένα σημείωμα για τα περιεχόμενα και την παρουσίαση του καταλόγου, και οδηγίες για το πώς πρέπει να χρησιμοποιηθεί (VIII-IX), 3) έναν πίνακα που δείχνει πώς πρέπει να κατανεμηθούν και να συνδεθούν τα άρθρα (X-XI), 4) μια πρότυπη σελίδα που εξηγεί πώς θα έπρεπε να συντάσσονται τα χειρόγραφα (XII), και 5) έναν κατάλογο συντομογραφιών (XIII-XIV). Μετά ακολουθεί ένας εκτενής κατάλογος (246 σελίδες) των προς πραγμάτευση λέξεων, όπου τα αρχαιοελληνικά αναμειγνύονται με τα λατινικά λήμματα, και ο οποίος προέρχεται από το έργο του William Smith *Dictionary of Greek and Roman antiquities* (Λονδίνο 1842)⁷, την έκδοση του οποίου ακολούθησε το *A smaller dictionary of Greek and Roman antiquities* (1853). Η μέθοδος μπορεί να ήταν η ίδια αυστηρή μέθοδος που χρησιμοποίησε ο Daremberg για τη δική του (μαζί με τον Greenhill) συμμετοχή στο *Dictionnaire des sciences médicales*, με σημαντικές αναθεωρήσεις των υπαρχόντων αγγλικών άρθρων και μια ενημερωμένη βιβλιογραφία (Gourevitch 1992, 207-213).

Αλλά ο Daremberg προτιμούσε ένα εντελώς καινούργιο βιβλίο και επέλεξε τους συνεργάτες του πολύ προσεκτικά. Για παράδειγμα ήθελε να προσλάβει τον Gustave Humbert, έναν ειδικό στο αρχαίο δίκαιο.⁸ τον αρχαιολόγο François Lenormant· τον γνώστη της Ανατολής Hermann Zotenberg· τον ιστορικό της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας αββά Martigny, στενό φίλο του Gian Battista de Rossi (1822-1894), που ανακάλυψε τις ρωμαϊκές κατακόμβες και βρισκόταν τότε στο στάδιο της προετοιμασίας του περίφημου βιβλίου του *Roma sotterranea cristiana* (1864-1877)· τον Ολλανδό μελετητή Ulco Cats Bussemaker, με τον οποίο συνεργαζόταν ήδη στον Ορειβάσιο· τον ενδεή Jean Carolus (για τον οποίο ένοιωθε οίκτο) (Gourevitch & Byl 1992)· και τον Morel ή Vinet, μια καταστροφική, όπως αποδείχθηκε, επιλογή. Γιατί ο Daremberg ήταν ένας καλοσυνάτος άνθρωπος αλλά εξαιρετικά απλοϊκός όσον αφορά τα οικονομικά. Θα αντιμετώπιζε εξαιρετικές δυσκολίες με μερικούς συνεργάτες του. Αρχικά

---

⁷ Σημ. Μτφρ.: *Λεξικόν των ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων*, μτφρ. Σ. Τσιβανόπουλος, Αθήνα [1890], 2000².

⁸ Ο οποίος θα γινόταν αργότερα Υπουργός Δικαιοσύνης, ή μάλλον «Garde des sceaux».

με τον Ernest Vinet, για παράδειγμα· έπειτα με τον Charles Morel, εξαιτίας του οποίου θα επιστρατευόταν ακόμη και ο Gaston Paris.⁹

Η πρώτη γνωστή επιστολή που έστειλε ο Daremberg στον αρχαιολόγο και ιστορικό της τέχνης Ernest Vinet (1804-1878)¹⁰ φέρει ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1858. Ο Daremberg είναι ενθουσιασμένος· κατά τα γραφόμενά του, τα άρθρα είναι πολύ ενδιαφέροντα, όχι πολύ εκτενή και το ύφος τους ικανοποιητικό: «τα άρθρα θα αποτελέσουν ένα από τα σπουδαία στολίδια του λεξικού». Ο Daremberg, που είχε λάβει χρήματα από τον Hachette γι' αυτό τον λόγο, είχε ήδη αγοράσει για τον Vinet τη μετάφραση ενός βιβλίου του ιστορικού της τέχνης Franz Kugler (1808-1858). Αλλά τον Απρίλιο του 1860 γράφει: «θα λάβαινα ευχαρίστως τη στοίβα των άρθρων που μου ανέφερες». Και τον Ιούλιο του 1861, μερικά από τα άρθρα ανατέθηκαν σε άλλον συντάκτη. «Θα ήθελα να μου δώσεις τα κείμενά σου όσο το δυνατόν γρηγορότερα», γράφει, και τον ίδιο μήνα, «εγκαταλείπεις, την τελευταία στιγμή, σχεδόν όλα τα άρθρα που είχες αναλάβει ... αυτό δεν θα αρέσει καθόλου στον κ. Hachette». Τον Οκτώβριο του 1861 του γράφει «Πρέπει οπωσδήποτε να ξεκινήσουμε την εκτύπωση τον προσεχή Ιανουάριο... Δεν θα ήθελα να αναγκαστώ να μεταφράσω (κάποια άρθρα) από τον Smith». Τον Νοέμβριο ο Vinet ισχυρίζεται ότι δεν έλαβε ένα πολύ σημαντικό γράμμα. Τον Φεβρουάριο του 1862 ο Daremberg ζητά επιμόνως να εξασφαλίσει μια σοβαρή συνομιλία με τον Vinet, ο οποίος δεν παραβρίσκεται στη συνάντησή τους. Ωστόσο ο Vinet είναι αρκετά θρασύς ώστε να ζητήσει τη συνδρομή του Daremberg για κάποια ακαδημαϊκή διάκριση, αλλά και απαιτεί περισσότερα χρήματα από τον Hachette, τα οποία και τελικά έλαβε (Σεπτέμβριος 1862 συν μια επιστολή χωρίς ημερομηνία) για τα δεκατρία εικονογραφημένα άρθρα του, που όλα άρχιζαν από το γράμμα άλφα: acerra, Achilles, Actaeon, Africa, Ajax, Amazones, Amphiaraus, Amphitrite, Amydone, Andromeda, Antinous, Argonautae και Atlas –μια μικρή συγκομιδή. Άφησε εκατό υπεσχημένα άρθρα ανέγγιχτα.

Όσον αφορά τον Charles Morel, η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη.¹¹ Αναγκάστηκαν να του στείλουν δικαστικό κλητήρα (20 Αυγούστου 1868)¹² και ο Gaston Paris, ο διάσημος μεσαιωνιστής και γλωσσολόγος (1839-1903), επιστρατεύτηκε για να γράψει πολλά άρθρα στη θέση του Morel, ως χάρη προς τον Edmond Saglio. Μέρος του εντάλματος αξίζει να παρατεθεί εδώ στα γαλλικά, λόγω του χαρακτηριστικού ύφους του

---

⁹ Επιστολές κατατεθειμένες στη Bibliothèque nationale (NAF 24456, 79-82), μεταξύ Edmond Saglio και Gaston Paris.

¹⁰ Bibliothèque nationale de France (NAF 12236, επιστολή 335).

¹¹ Gourevitch 1994β, 31-38. Ο Morel επρόκειτο να ειδικευτεί ως μεταφραστής γερμανικών βιβλίων, π.χ. του Mommsen, του Madwig και του Fürtwangler.

¹² Αρχείο του εκδοτικού οίκου Hachette.

j' ai ... fait sommation ... de, deux ou trois jours pour tout délai, livrer ... les articles don't la rédaction lui a été confiée ... et notamment l' article agriculture don't la remise immediate est d' autant plus urgent qu' il vient l' un des premiers dans l' ordre alphabetique,¹³ lui rappelant ... que le prix de cinq articles lui a été en partie payé d' avance; lui déclarant que requérants¹⁴ se réservent de lui réclamer tous dommages et intérêts...

Η ιστορία όμως δεν τελειώνει εδώ. Ο Morel υπέβαλλε μήνυση στον Gaston Paris ισχυριζόμενος ότι ο Hachette είχε παράνομα χρησιμοποιήσει το έργο του, και ο Saglio έπρεπε να υποστηρίξει την αθωότητά του.¹⁵

3. ΕΝΑ ΑΠΡΟΣΔΟΚΗΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ

Οι ενότητες σχετικά με τις ανατολικές και μεσαιωνικές αρχαιότητες δεν συμπεριλήφθηκαν στο *magnum opus* και το ίδιο συνέβη, καταρχήν, τουλάχιστον επίσημα, με την ενότητα για τις χριστιανικές αρχαιότητες. Αυτό υπήρξε εξ αρχής πρόβλημα λόγω του περίεργου μίγματος, στο μυαλό και την καρδιά του Daremberg, ενός χριστιανικού αισθήματος και μιας «θετικιστικής» φιλοσοφίας εμπνευσμένης από τον Αύγουστο Κοντ. Ο πατέρας Pitra (Jean-Baptiste, 1812-1889),¹⁶ μοναχός και φίλος του Daremberg, άνθρωπος εργασιομανής και αυταρχικός, μάταια επιχείρησε να αναμειχθεί στο θέμα, προκειμένου να βεβαιωθεί ότι τα άρθρα περί χριστιανισμού θα ήταν απολύτως ορθόδοξα, και ο Daremberg του ζήτησε μάλλον αυστηρά να κοιτάζει τη δουλειά του. Αυτό αποκαλύπτεται από μια επιστολή που τώρα βρίσκεται στη Sainte-Marie-de-la-Source, στο αββαείο του Solesmes, η οποία λέει περίπου τα εξής

... ότι όσον αφορά τη δογματική ορθότητα, δεν θα υπάρξει πρόβλημα, Θεού θέλοντος. Και η καθολική λογοκρισία και ο κατάλογος απαγορευμένων βιβλίων, πάντοτε βρίσκει σφάλματα σε κάθε βιβλίο ούτως ή άλλως. Δεν ανησυχώ όμως επειδή ξέρω ότι οι προθέσεις μου είναι αγνές. Γι' αυτό, σε παρακαλώ άσε τη περιπαικτική οργή σου: το έργο μου θα είναι σοβαρό και επιστημονικό. Όσον αφορά τον αββά που θέλεις να προσλάβω, θα το σκεφτώ αλλά δεν θα τον καλέσω αμέσως γιατί θέλω να το σκεφτώ όπως έκανα και για όλους τους άλλους συντάκτες, και προτιμώ να παραλείψω τα χριστιανικά θέματα παρά να επιλέξω έναν συντάκτη που δεν εμπιστεύομαι (Gourevitch 1996, 125-128).

¹³ Τελικά θα εμφανιζόταν το λήμμα «Rusticae res» αντί «agricultura».

¹⁴ Ο Daremberg και ο γιος τού Luis Hachette.

¹⁵ Bibliothèque nationale (NAF 24456, 79-82).

¹⁶ Ο πάπας Πίος Θ' τον κάλεσε στη Ρώμη το 1858 και τον όρισε καρδινάλιο και βιβλιοθηκάριο στη Βατικανή Βιβλιοθήκη το 1863.

Αυτό έπραξε τελικά για άλλους όμως λόγους. Εργαζόμενος υπό συνθήκες ηρεμίας στη μοναξιά της εξοχής, ο αββάς Martigny (Joseph Alexandre, 1808-1880) διεκπεραίωσε τάχιστα το έργο που του ανατέθηκε για τις χριστιανικές αρχαιότητες. Μάλιστα στις 16 Οκτωβρίου 1863, ο Hachette, ο Martigny και ο Daremberg υπέγραψαν ένα ξεχωριστό συμβόλαιο. Αν λάβουμε υπόψη, ότι οι χριστιανικές αρχαιότητες κάλυπταν ήδη εικοσιτρία δεκαεξασέλιδα, συμφωνήθηκε ότι θα ήταν καλύτερο να δημιουργήσουν έναν χωριστό τόμο. Λίγο καιρό αργότερα συνειδητοποίησαν ότι αυτό δεν ήταν βολικό, και στις 27 Φεβρουαρίου 1865 αποφάσισαν ότι ο Martigny θα αναλάμβανε μόνος του ένα *Dictionnaire des Antiquités chrétiennes, contenant le résumé de tout ce qu'il est essentiel de connaître sur les origines chrétiennes jusqu'au moyen-âge exclusivement*. Ο Daremberg παραιτήθηκε ολοκληρωτικά από την ανάμιξή του, έλαβε όμως λίγα περισσότερα χρήματα για το υπόλοιπο έργο του. Αυτό το σημαντικό βιβλίο είχε ήδη κυκλοφορήσει το 1865 και ανατυπώθηκε δύο φορές¹⁷ παρότι το περιφρόνησε βαθιά ο αββάς Duchesne (1843-1922), που επρόκειτο να γίνει Καρδινάλιος και Διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Ρώμη.¹⁸ Ήταν και παραμένει αρκετά χρήσιμο.¹⁹

4. ΕΝΑ ΝΕΟ «ΠΝΕΥΜΑ» ΚΑΙ ΤΡΙΑ ΝΕΑ ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ

Σύντομα έγινε φανερό ότι ο Daremberg, λόγω των πολλαπλών υποχρεώσεών του, δεν ήταν σε θέση να χειριστεί την κατάσταση μόνος του, και στις 5 Μαρτίου 1865, υπογράφηκε ένα νέο συμβόλαιο. Ο Daremberg παρέμεινε διευθυντής, αλλά ο Saglio θα τον επικουρούσε και το όνομά του θα εμφανιζόταν στη σελίδα τίτλου. Η καθυστέρηση όμως θα συνεχιζόταν εξαιτίας του γαλλο-πρωσικού πολέμου το 1870, και τα τέσσερα χρόνια έγιναν σύντομα επτά, οπότε την 1 Απριλίου 1872 σε ένα τρίτο συμβόλαιο αποφαιζόταν ότι τόσο ο Daremberg όσο και ο Saglio ήταν διευθυντές. Μάλιστα, ο πρώτος θα πέθαινε τον Οκτώβριο,²⁰ γεγονός αναμενόμενο λόγω της επισφαλούς του υγείας. Χαρακτηριστικό είναι ότι δόθηκε μεγάλη προσοχή στον ακριβή προσδιορισμό των αμοιβών, ειδικά ενόψει πιθανών κληρονόμων.

¹⁷ Οι ανατυπώσεις έγιναν το 1877 και το 1889. Για περισσότερες λεπτομέρειες πρβλ. Gourevitch 1993, 79-95.

¹⁸ Όσον αφορά τη μεταξύ τους σχέση, πρβλ. τέσσερις επιστολές με αποστολέα τον Martigny και παραλήπτη τον Duchesne που απόκεινται στη Bibliothèque nationale (NAF 17262) και τον Saint-Roch 1995.

¹⁹ Ο Saglio έγραψε μία από τις πρώτες βιβλιοκρισίες στο *Journal des Débats* (17 Αυγούστου 1865).

²⁰ «Dans le cas où M. Daremberg serait empêché par l'état de sa santé de continuer...».

Ο Edmond Saglio (1828-1911) ήταν δικηγόρος προτού αρχίσει να εργάζεται για το *Le Magasin pittoresque*, ένα περιοδικό λαϊκής επιμόρφωσης που διηύθυνε ο Édouard Charton, που ήταν πεθερός του, φιλόanthropos και διανοούμενος. Όταν ο Ναπολέων Γ' αγόρασε τη συλλογή Campana από τον ομώνυμο χρεωκοπημένο ρωμαίο μαρκήσιο (και εγκληματία), ο Saglio ήταν μέλος της ομάδας που οργάνωσε το λεγόμενο «Musée Napoléon III», το οποίο λειτούργησε μόνο για λίγους μήνες (Reinach 1905). Δεν έκανε τίποτε σπουδαίο το 1865 εκτός από μια βιβλιοκρισία για τη γαλλική μετάφραση του λεξικού Rich (Saglio 1865, 349-357), αλλά, καθώς ήταν ευγενικός και σταθερός χαρακτήρας, αποδείχτηκε ο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη θέση. Προτού αναδειχτεί σε μοναδικό διευθυντή, απέκτησε άρτια γνώση του ήδη συγκεντρωμένου υλικού, γιατί το συμβόλαιο του 1865 προέβλεπε ότι θα ταξινομούσε και θα οργάνωνε το κατατεθειμένο υλικό, θα θεωρούσε τα άρθρα –ειδικά όσα είχαν ετοιμαστεί δεκαετίες νωρίτερα– και θα προσέθετε μερικά άρθρα με τη δική του γραφίδα, όπως επίσης θα επέλεγε την εικονογράφηση και θα διόρθωνε τα τυπογραφικά δοκίμια. Όταν έγινε διευθυντής (ήταν τότε βοηθός έφορος στο Λούβρο, όπου και βρισκόταν από το 1871), ακολούθησε το γενικό σχέδιασμα που είχε συντάξει ο Daremberg, αλλά περιόρισε την εμβέλεια και την έκτασή του.²¹ Συνέταξε εκ νέου πολλά άρθρα (όσα είχαν ανατεθεί αρχικά στον Morel, για παράδειγμα), διόρθωσε και βελτίωσε πολλά άλλα, και ο ίδιος έγραψε για αμιγώς τεχνικά θέματα όπως, εργαλεία, επίπλωση, ένδυση και επίσης για τη μυθολογία. Στις 15 Νοεμβρίου 1877, ένα σύντομο νέο συμβόλαιο όριζε ότι ο Saglio –τότε έφορος στο Λούβρο, και από το 1893 επικεφαλής του «Musée de Cluny»– θα λάμβανε γενναιότερη αμοιβή. Στην εισαγωγή του πρώτου τεύχους, που κυκλοφόρησε τελικά το 1877 (το 1873 είναι πλασματική χρονολογία και αφορά αντίτυπα που δεν διατέθηκαν ποτέ στο εμπόριο), με μετριοφροσύνη επέμενε να αναγνωρίσει τις κοπιώδεις και αδιάλειπτες προσπάθειες όλων των συνεργατών,²² και όχι τις δικές του, παρότι ήταν εξαιρετικά εργατικός, ακριβής και λεπτολόγος. Με την προτροπή του Hachette, ταξίδεψε ακόμη και στη Ρώμη, για πρώτη φορά, το 1874 προκειμένου να βεβαιωθεί για λεπτομέρειες που γνώριζε μόνο μέσω βιβλίων.²³

Όπως ο Daremberg, έτσι και ο Saglio έπρεπε να αντιμετωπίσει μερικές δυσάρεστες καταστάσεις, επειδή για αρκετά θέματα δεν υπήρχαν ειδικοί συντάκτες. Για παράδειγμα, είχε γοητευτεί για λίγο από τον Émile Soldi,

---

²¹ Αυτό σημαίνει η πρόταση στην εισαγωγή, σ. VII: «à ma demande il consentit à en modifier le plan».

²² Πρέπει να τονιστεί ότι όλα τα άρθρα ήταν ενυπόγραφα.

²³ Για άλλη παραμονή του στη Ρώμη, το 1879, βλ. μια σειρά επιστολών προς τον Mathieu Geoffroy, τότε διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Ρώμη (1875-1882 και 1888-1895), Bibliothèque nationale (NAF 12927).

γλύπτη και χαράκτη μεταλλίων, με αποτέλεσμα να του αναθέσει το 1876 το λήμμα *caelatura* ('τορευτική'). Δυστυχώς, ο νεαρός αποδείχτηκε αστοιχείωτος, καθώς παρέθετε τις *Σάτυρες* (αντί του *Σατυρικού*) του Πετρώνιου, ή την άποψη του Manches, παρανοώντας τη γερμανική λέξη «manches» που σημαίνει «μερικά». Για να μην τα πολυλογώ, ο Saglio έπρεπε να απαλλαγεί από τον Soldi και το δοκίμιό του· έγραψε μάλιστα ένα δηκτικό φυλλάδιο εναντίον του καλλιτέχνη και του πατέρα του (1879)²⁴ και υποχρεώθηκε να συντάξει ο ίδιος ένα από τα εκτενέστερα άρθρα του λεξικού (και ένα από τα καλύτερά του).

Σε σύγκριση με το πρώτο σχέδιο και τα πρώτα αργά βήματα του βιβλίου, συντελέστηκε μεγάλη πρόοδος στον αριθμό και την ποιότητα της εικονογράφησης, που δεν αντιμετωπιζόταν απλώς ως διακοσμητικό μέσο αλλά ως χρήσιμο υλικό.²⁵ Τα χαρακτηριστικά ήταν καθαρά και άψογα, ενίοτε αντιγραμμένα από σχέδια του ίδιου του Saglio, που είτε έγιναν απευθείας από τα μνημεία ή τα αντικείμενα τέχνης, είτε αντλήθηκαν από πολύ αξιόπιστα βιβλία. Αντιμετωπίστηκαν ως εξίσου σημαντικά με το κείμενο και τη βιβλιογραφία, και μερικές φορές λειτουργούσαν συμπληρωματικά. Ο Saglio επίσης επέμενε στη σημασία της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, των τεχνικών και των τεχνών, των εθίμων και των ηθών. Κατά αυτόν τον τρόπο, σίγουρα αποσοβήθηκε ο κίνδυνος να παρεισφρήσει ο θετικισμός, η φιλοσοφία που εισηγήθηκε ο Αύγουστος Κοντ, η οποία θα μπορούσε να εμφανιστεί στην πραγματεύση κάποιων φιλοσοφικών, θρησκευτικών ή μυθολογικών εννοιών όπως τις είχε αρχικά συλλάβει ο Daremberg (Gourevitch υπό έκδοση).

5. Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Στην τελευταία παράγραφο του προλόγου του το 1877 ο Saglio έγραφε με μετριοφροσύνη και ταπεινότητα: «Au moment où un livre paraît, un auteur consciencieux ressent plus vivement les difficultés de l'oeuvre qu'il a entreprise et en voit mieux les imperfections. Celui-ci doit subir à son tour les critiques: nous les appelons...». Έτσι έκλεισε την αυλαία, και στις 12 Μαΐου 1911, λίγους μήνες προτού πεθάνει (7 Δεκεμβρίου), παρουσίασε στην Ακαδημία το τεσσαρακοστό πέμπτο τεύχος. Ωστόσο, πριν από χρόνια αισθάνθηκε ότι δεν διέθετε τις δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τις

---

²⁴ Réponse à un libelle intitulé «l' article caelatura du Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, signé par M.E. Saglio» (Παρίσι: Hachette, 1879). Αυτό το φυλλάδιο είναι πολύ σπάνιο και μια φωτοτυπία μου είχε προμηθεύσει ο αείμνηστος δάσκαλός μου Paul Marie Duval στην École pratique des hautes études (1912-1997), διάσημος ιστορικός της Γαλατίας και του αρχαίου Παρισιού και εγγονός του Charton.

²⁵ Πρβλ. NAF 24456, 79 από τον Edmond Saglio προς τον Gaston Paris. Ο Morel επικρίθηκε μεταξύ άλλων, για το γεγονός ότι «εναρμόνισε τις εικόνες με τα κείμενα».

δυσκολίες μόνος του, και το 1884 κάλεσε τον Edmond Pottier (1855-1934), ως συνδιευθυντή. Η σταδιοδρομία του Pottier θα αποδεικνυόταν λαμπρή. Προϊστάμενος έφορος για τις ελληνορωμαϊκές και ανατολικές αρχαιότητες στο Λούβρο, καθηγητής αρχαίας κεραμικής στην École du Louvre, μέλος της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, ο Pottier συνέλαβε την ιδέα του *Corpus Vasorum Graecorum*, την οποία ασπάστηκε η Union académique internationale, τον Μάιο του 1921. Ο Saglio βοηθήθηκε επίσης από τον γαμπρό του Georges Lafaye που διετέλεσε τελευταίος διευθυντής μετά τον θάνατό του. Στις 23 Οκτωβρίου 1914 υπογράφηκε το οριστικό συμβόλαιο, στο οποίο δεν μνημονευόταν κανένας κληρονόμος του Daremberg.²⁶ Και το 1919 κυκλοφόρησε το τελευταίο τεύχος.

Ο οριστικός τίτλος του έργου είχε διαμορφωθεί στο μεταξύ ως εξής: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les texts et les monuments, contenant l'explication des termes qui se rapportent aux mœurs, aux institutions, à la religion, aux arts, aux sciences, au costume, au mobilier, à la guerre, à la marine, aux métiers, aux monnaies, poids et mesures etc... et en general à la vie publique et privée des anciens*, ouvrage rédigé par une société d'écrivains spéciaux, d'archéologues et de professeurs sous la direction de MM. Ch. Daremberg et Edm. Saglio avec 3000 figures²⁷ d'après l'antique dessinées par P. Sellier et gravées par M. Rapine.

Ο Reinach και ο Lafaye εξέφρασαν τη σκέψη (Reinach 1911-1912, 456-458· Lafaye 1917, 271-281), και την ίδια σκέψη διατύπωσε αναλυτικότερα ο Canon Ulysse Chevalier (Chevalier 1913), ότι ήταν απολύτως άδικο να αποκαλούμε το λεξικό «Daremberg et Saglio»· θα έπρεπε να παραπέμπεται ως «Saglio» ή «Saglio-Pottier». Αυτό όμως θα ήταν άδικο για τον Daremberg, αφού είδαμε παραπάνω τη σημασία των ιδεών του Daremberg, της ορμής και της γενικής οργάνωσής του, και αναγνωρίζουμε ότι τα πρώτα βήματα μια τέτοιας τεράστιας περιπέτειας γίνονται αναγκαστικά με δυσκολία.²⁸

Πράγματι, μοιάζει να υπήρχε μια συνομωσία της Μοίρας εναντίον του βιβλίου. Αρχικά καθυστέρησε λόγω του γαλλο-πρωσικού πολέμου, που κατέστρεψε τη γαλλική δεύτερη αυτοκρατορία στο Sedan, και τελικά το βιβλίο εκδόθηκε εν μέσω ενός από τα τρομερότερα επεισόδια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, του μεγάλου αυτού δράματος στην ανατολή της σύγχρονης εποχής, εποχής κατά την οποία νεαροί Γάλλοι ήρωες ήταν πρόθυμοι να πέσουν υπέρ πατρίδος –όπως σκοτώθηκαν, για παράδειγμα,

---

²⁶ Αν και η Hélène Daremberg, μοναχοκόρη του Georges, ενός από τους δύο γιους του Daremberg, ήταν ακόμη εν ζωή (16 Οκτωβρίου 1891 - 3 Ιουνίου 1952). Έγινε τελικά η αγαπητή γραμματέας της Société Chateaubriand στο Vallée-aux-Loups, τώρα ένα όμορφο μουσείο της ρομαντικής περιόδου.

²⁷ Αν και αυτό δεν ισχύει πλέον: ο αριθμός των εικόνων ανερχόταν σε 7.608.

²⁸ Αντίθετη είναι η γνώμη του Corsetti ο οποίος πρόσφατα έγραψε «sous la forme où nous le connaissons, le Dictionnaire... ne doit rien à Daremberg» (Corsetti 1989, σημ. 18).

ο Gabriel Leroux και ο Avezou– και αφού πρώην μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα το 1870 (συμπεριλαμβανομένου του Bayet και του Collignon) είχαν καταταχτεί εθελοντές. Όλοι αυτοί ήταν πρόθυμοι να υποστηρίξουν μια πατριωτική «Victoire française».²⁹

Σήμερα, το λεξικό³⁰ μπορεί ενίοτε να παραπέμπεται υπερβολικά από σπουδαστές που δεν είναι αρκετά πρόθυμοι ώστε να δοκιμάσουν νέους δρόμους, ωστόσο παραμένει ένα βασικό εργαλείο αναφοράς, το οποίο μάλιστα ανατυπώθηκε φωτοαναστατικά τα έτη 1962-1963 στο Graz (Αυστρία) από την Akademische Druck- und Verlagsanstalt, ακόμη και πριν εκπνεύσει η προθεσμία των πνευματικών δικαιωμάτων, οπότε το βιβλίο γίνεται κοινό κτήμα (1 Ιουνίου 1987). Παρατίθεται σε οκτώ σελίδες στη μηχανή αναζήτησης Google και σε έναν μακρύ κατάλογο ηλεκτρονικών διευθύνσεων. Το 1929 η συνολική τιμή του ήταν 1.430 γαλλικά φράγκα συν 37,50 φράγκα ανά δερματόδετο τόμο. Σήμερα παλαιοβιβλιοπωλεία το διαθέτουν στην τιμή των 1.500 ευρώ. Στην εποχή του το λεξικό συγκαταλεγόταν στις καλύτερες εγκυκλοπαίδειες, περιεκτικό στο πεδίο του και εξίσου καλό με τα διασημότερα λεξικά της Αγγλίας και της Γερμανίας. Σήμερα, είναι ακόμη ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για όλους, και παραμένει μοναδική πηγή για γαλλόφωνους σπουδαστές και ερευνητές, ένα πρώτο βήμα στην αρχή ενός ερευνητικού εγχειρήματος, παρότι η τεκμηρίωση δεν είναι πλέον ενημερωμένη και η ερμηνεία ενίοτε απαρχαιωμένη. Οι πέντε «πίνακες» (1929) που συντάχθηκαν με τη βοήθεια του J. Normand,³¹ είναι αξιοθαύμαστοι: θέματα· παραπομπές στα αντίστοιχα άρθρα ανάλογα με την ονομασία τους στο λατινικό αλφάβητο είτε λατινικών όρων είτε όρων μεταγραμμένων από τα αρχαία Ελληνικά· αρχαιοελληνικές λέξεις· λατινικές λέξεις. Και τελευταίος, αλλά εξίσου σημαντικός ο «πίνακας» των σύγχρονων συγγραφέων, ένας κατάλογος εκατόν εβδομήντα τεσσάρων μελετητών που μας αφηγείται την πραγματική ιστορία των «antiquaires de France»³² την εποχή της δεύτερης αυτοκρατορίας και της

---

²⁹ Χαρακτηριστικά είναι ο τίτλος και το ύφος του Georges Lafaye: «L'achèvement d'une oeuvre française».

³⁰ Το Πανεπιστήμιο Mirail (Toulouse) πρόσφατα ολοκλήρωσε την ηλεκτρονική μορφή του Λεξικού. Επισκέψιμο στην ακόλουθη διεύθυνση (πανομοιότυπο ως προς τη σελιδοποίηση): <http://dagr.univ-tlse2.fr/sdx/dagr/feuilleter.xsp?tome=1&partie=1&numPage=35&nomEntree=CETUM>.

³¹ Πρόκειται άραγε για τον λόγιο, μυθιστοριογράφο και δραματουργό Jacques Normand (1848-1931); Δυστυχώς δεν γνωρίζω.

³² Ο «antiquaire» είναι ένας επιστήμονας λόγιος, και όχι ένας μεσολαβητής μεσάζων για αρχαία περιέργα αντικείμενα, όπως στη «Société nationale des Antiquaires de France» (ιδρύθηκε το 1811, όπως η προηγούμενη Académie celtique που ιδρύθηκε το 1804 και έλαβε την έγκριση του Βασιλιά Καρόλου Ι' το 1829).

τρίτης δημοκρατίας, και ο οποίος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σημαντική πηγή για μια επαρκή κατανόηση της επιστημονικής έρευνας της εποχής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- CHEVALIER, U. 1913. *Notice sur la vie et les travaux de M. Edmond Saglio*. Παρίσι: Académie des inscriptions et belles-lettres.
- CORSETTI, P.-P. 1989. «Un nouveau témoin de Pélagonius». *Revue d'histoire des textes* 19.
- DAREMBERG, C. 1853. *Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français des principales bibliothèques de l'Europe*. Παρίσι.
- GOUREVITCH, D. 1990. «La mission médico-historique de Daremberg et de Renan à Rome (octobre 1849-juillet 1850): le problème du rapport». *Bulletin de la Société des antiquaires de France*: 232-242.
- . 1992. «Charles Daremberg, William Alexander Greenhill et le 'Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales' en 100 volumes». *Histoire des sciences médicales* 26 (3): 207-213.
- . 1993. «Un épisode de l'histoire du Dictionnaire des antiquités connu sous le nom de 'Daremberg et Saglio': la publication du Dictionnaire des antiquités chrétiennes de l'abbé Martigny». Στο *Les archéologues et l'archéologie*. Colloque de Bourg-en-Bresse (Tours, 25-27 Σεπτεμβρίου 1992). *Caesarodunum* 27: 79-95.
- , επιμ. 1994α. *La mission de Charles Daremberg en Italie (1849-1850)*. Mémoires et documents sur Rome et l'Italie méridionale, n.s. 5. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- . 1994β. «Un épisode de la longue histoire du 'Daremberg et Saglio': l'affaire Morel». Στο *Mélanges Raymond Chevallier*. II, 1. *Caesarodunum* 29: 31-38. Εκτός σειράς.
- . 1996. «Une lettre de Daremberg à Dom Pitra. (Ms 1035)». *Bulletin de la Société des Antiquaires de France*: 125-128.
- . 2004. «Daremberg, his friend Littré and positivist medical history». Στο *A Medical Historiography*. Βαλτιμόρη & Λονδίνο: Johns Hopkins Press. Υπό έκδοση.
- GOUREVITCH, D. & S. BYL. 1992. «La triste vie du médecin anversoise Jean Carolus, ami de C. Broeckx et de Ch. Daremberg: vérité canonique et version intime». Part I: Les travaux historiques. *A.B.H.M.* 5 (2): 60-63; Part II: La biographie de Carolus. *A.B.H.M.* 5 (3): 139-145.
- LAFAYE, G. 1917. «L'achèvement d'une oeuvre française». *Revue archéologique*: 271-281.
- MISTLER, J. 1964. *La Librairie Hachette de 1862 à nos jours*. Παρίσι: Hachette.
- MONSELET, C. 1859. *Les Tréteaux*. Παρίσι.
- REINACH, S. 1905. *Esquisse d'une histoire de la Collection Campana*. Παρίσι.
- . 1911-1912. «Edmond Saglio». *Revue archéologique*: 456-458.

SAGLIO, E. 1865. Βιβλιοκρισία του *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, accompagnée de 2000 gravures d'après l'antique, représentant tous les objets de divers usages d'art et d'industrie ... traduit de l'anglais sous la direction d'Adolphe Chéruel*. (Παρίσι: Firmin Didot, 1859). *Gazette des Beaux-Arts* 6: 349-357.

SAINT-ROCH, P. 1995. *Correspondance de Giovanni Battista de Rossi et de Louis Duchesne (1863-1894)*. Πώμη: CEFr.